

Original Article

The legal and Normative Foundations of Revocation as a Juristic Act in Islamic Jurisprudence, Iranian Law, and Legal Doctrine

Zahra Ebadi¹ , Sam Mohammadi^{*2} , Hamid Abhari³

¹ PhD student in Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

² Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

³ Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

[10.22080/LPS.2024.27858.1673](https://doi.org/10.22080/LPS.2024.27858.1673)

Received:

October 23, 2024

Accepted:

November 21, 2024

Available online:

November 22, 2025

Keywords:

Contract, Unilateral
Obligation, Revocation
(Retractation), Transfer
and conveying, Waiver

Abstract

An inductive survey of legal sources reveals the frequent use of the term in discussions of juristic acts. Although considerable doctrinal work addresses this concept and its associated legal effects, the nature of revocation—despite its varying manifestations and the resulting diversity of attributes and legal consequences—has often been described in absolute terms, either as a right or as a normative rule. This ambiguity arises from divergent interpretations in legal and jurisprudential literature concerning the concepts of rights and rules and the logical relationship between them. Consequently, the legal characterization of revocation in various contexts—such as the requirement for personal performance by the contracting party or declarant, and the possibility of waiver—remains open to critical examination. The findings of the present research, conducted through a descriptive-analytical method, demonstrate that revocation functions as a homonymous term whose legal nature varies across different contexts, assuming either a rights-based or a normative character. Unlike its rights-based form, revocation in its normative form is inherently personal and non-waivable. This relativity is justified by reference to the criterion of public order, which is essential for collective social life. Legal doctrine classifies rights based on their waivability and transferability into categories such as claim-rights, liberty-rights, power-rights, and immunity-rights. Within this framework, fundamental human rights are categorized as negative rights, considered non-transferable and non-waivable. In French civil law, the terms **rétractation** and **révocation** denote revocation. When the subject matter concerns public order or morality (**ordre public** and **bonnes mœurs**), the permissibility of the juristic act is governed by mandatory rules that limit the principle of party autonomy, rendering any waiver of the right of revocation invalid. Otherwise, permissibility is regarded as a private-law entitlement, confined to private relationships and capable of waiver.

***Corresponding Author:** Sam Mohammadi

Address: University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Email: s.mohammadi@umz.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The attachment of legal effects to legal acts is an inherent characteristic of this category of social phenomena, to the extent that conceiving a legal (juristic) act devoid of legal effects is impossible. Nevertheless, the validity of this notional (legal) entity is limited to the temporal span of its existence, and the termination of the life of a legal act—either per se or through the completion of the requisite formalities—ipso facto removes such effects. A legal act, whether contractual or unilateral, once established through performance or, as the case may be, by virtue of its binding or non-binding nature, comes to an end through rescission, revocation, mutual cancellation, or automatic dissolution. An examination of jurisprudential and legal sources indicates the formative (Formation of a legal act) nature of rescission and mutual cancellation as rights, and the compulsory nature of automatic dissolution as a legal event, irrespective of the fact that its cause may be voluntary. However, with respect to revocation, according to existing legal sources, despite its frequent application in legal acts, the issue of its creative nature and its inherent legal characterization remains a matter of doctrinal dispute.

2. Methods

The present study adopts a descriptive-analytical methodology and is based on digital library sources. This article first examines the concept of revocation and then analyzes the concepts of “right” and “rule” along with their respective classifications, in order to clarify the position of revocation within this

3. Findings

The nature of “revocation” as either a right or a legal rule varies and is relative across different cases, depending on the legislator’s intent in enacting laws and rules regarding revocation in each context. The distinction between the ruling-based and right-based nature of revocation, as well as its difference from rescission, is essential. It can be stated that when the permission to revoke is non-waivable, revocation constitutes a “rule”; otherwise, it constitutes a “right” and shares semantic overlap with rescission. However, if revocation concerns matters related to public order, it is considered a “ruling” and falls under mandatory rules. Conversely, if revocation pertains solely to private rights and personal will, it is considered a “right” and is governed by supplementary rules. In French civil law, the term “revocation” is used in the sense of “revocation” or “rescission,” while the term “retraction” is used in the legal sense of “revocation of offer,” each bearing the characteristics of either a ruling or a right accordingly.

4. Conclusion

The findings of this research indicate that the status of “revocation” is lexically shared term in different contexts, where it can mean either a “right” or a “ruling.” Unlike the right-based meaning, the ruling-based form of revocation is personal and non-waivable, a distinction supported by the principle of maintaining order essential for collective life. Legal doctrine recognizes the classification of rights based on their waivability and transferability into categories such as “positive rights,” “negative rights,” “claim rights,” and “power rights.” Accordingly, the right associated with modifying personal legal relations through revocation—whether in its right-based or

ruling-based form—can be identified as a power right.

Funding

There is no funding support available.

Author`s contribution

The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All authors approved the

manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of interest

The authors declare no conflicts of interest.

Acknowledgment

We are grateful to all the individuals who provided scientific consultation for this paper.

علمی پژوهشی

زمینه‌های حقی و حکمی عمل حقوقی رجوع در پرتو فقه، قانون و دکترین حقوقی

زهرا عبادی^۱ ID، سام محمدی^۲ ID*، حمید ابهری^۳ ID^۱ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران.^۲ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران.^۳ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران.[10.22080/LPS.2024.27858.1673](https://doi.org/10.22080/LPS.2024.27858.1673)

چکیده

استقراء در منابع حقوقی، حکایت از کثرت موارد استعمال «رجوع» در بحث از اعمال حقوقی دارد. آثار مدون در مقام تشریح این لفظ و احکام مترتب بر آن، گرچه معتنا به‌شمارند، لکن، با وجود تفاوت در ماهیت عمل «رجوع» در هر یک از مواضع و بتبع، اوصاف و احکام، ماهیت آن به نحو اطلاق، «حق» یا «حکم» توصیف شده است. این وضع، ناشی از تعبیر مختلفی است که در آثار حقوقی و فقهی از دو مفهوم «حق» و «حکم» و رابطه منطقی آنها بعمل آمده است. لذا مسأله «رجوع» در مواردی متعدد؛ همچون شرط مباشرت متعاقد یا موقع، همچنین، قابلیت اسقاط، محل تأمل می‌باشد. نتیجه حاصل از این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی انجام یافته، حاکی از موقعیت «رجوع» به عنوان مشترک لفظی در مواضع مختلف در مقام «حق» یا «حکم» بوده، به عکس قسم حقی، در نوع حکمی، قائم به شخص و غیر قابل اسقاط است و این نسبیّت، با اتکا به معیار نظم مقتضی زندگی جمعی، حمایت می‌شود. دکترین حقوقی، قایل بر قابلیت تقسیم حقوق به اعتبار قابلیت اسقاط و انتقال پذیری به اقسام «حق مثبت»، «حق منفی»، «حق ادعا» و «حق قدرت» بوده، در این میان، حقوق بنیادین مربوط به نوع بشر را در ردیف «حق منفی»، غیر قابل اسقاط و انتقال می‌داند. در قانون مدنی فرانسه، واژگان «Retraction» و «Revocation» به مفهوم «رجوع» استعمال شده، چنانچه موضوع آن امری مربوط به نظم عمومی و اخلاق حسنه باشد، «جواز عمل حقوقی» از قواعد آمره و مخصص اصل حاکمیت اراده محسوب و در نتیجه، اسقاط رجوع غیر معتبر خواهد بود. در غیر این‌صورت، «جواز» حقی محدود به روابط خصوصی و قابل اسقاط تلقی خواهد شد.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳ آبان ۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳ آذر ۰۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴ آذر ۰۱

کلیدواژه‌ها:

قرارداد، ایقاع، رجوع، نقل و انتقال، اسقاط

* نویسنده مسئول: سام محمدی

آدرس: دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران.

ایمیل: s.mohammadi@umz.ac.ir

۱ مقدمه

ترتیب آثار حقوقی بر اعمال حقوقی، اثر ذاتی این دسته از پدیده های زندگی اجتماعی است، تا آنجا که تصور عمل حقوقی^۱ مجرد، امری محال می باشد. با این وجود، اعتبار این موجود اعتباری، محدود به بازه زمانی حیات آن بوده، خاتمه حیات عمل حقوقی، فی نفسه یا با طی تشریفات مقتضی، رافع این آثار می باشد. عمل حقوقی؛ چه «قرارداد» باشد، چه «ایقاع»، به اجرا مستقر یا حسب مورد، به اعتبار «لزوم» یا «جواز»، به «فسخ»، «رجوع»، «اقاله» یا «انفساخ» خاتمه می یابد. تتبع در منابع فقهی و حقوقی، حاکی از ماهیت انشایی فسخ و اقاله به عنوان «حق» و ماهیت قهری انفساخ به عنوان «واقعۀ حقوقی» است؛ صرفنظر از سبب آنکه ممکن است ارادی باشد. لکن در خصوص رجوع، به حکایت کتب مرجع، پایان نامه های دانشگاهی و مقالات منتشره، موضوع ماهیت انشایی و وصف ذاتی آن محل اختلاف است.

منابع حقوقی در خصوص مطالعه تطبیقی واژگان «فسخ» و «رجوع» در حقوق فرانسه ساکت است. لکن، از استقراء در متون حقوقی فرانسه، می توان آثاری از نهاد «رجوع» را یافت؛ نظیر آنچه در خصوص طلاق مذهبی (متارکه) تحت عنوان بازگشت هر یک از زوجین به زندگی مشترک، وصیت، هبه و وعده یکجانبه رخ می دهد.

در مقاله حاضر، پس از بیان مفهوم «رجوع»، در راستای تبیین جایگاه آن در میان مفاهیم «حق» و «حکم»، دو مفهوم اخیر و نیز اقسام آن تشریح می شود. انتظار می رود؛ اتخاذ چنین رویکردی در تبیین ماهیت «رجوع»، ضمن تأثیر مثبت در تشخیص ارتباط میان دو مفهوم، زمینه ساز دآوری مناسب در خصوص چالش های موجود در باب حدود تصرفات حقوقی ممکن در موضوعات رجوع، بر اساس مقدماتی جامع و مانع بوده، به این سؤالات پاسخ داده شود: (۱) آیا رجوع عمل انشایی است یا واقعۀ

حقوقی؟ (۲) آیا رجوع حق است یا حکم؟ (۳) آیا رجوع قابل اسقاط، نقل و انتقال است؟ (۴) معیار اسقاط-پذیری حقوق چیست؟

۲ شناخت حکم

۲،۱ مفهوم حکم

معنای لغوی حکم، عبارت است از قضا به معنای قضاوت کردن؛ چنان که فیومی دانشمند لغوی می-گوید: «الحکم القضاء و أصله المنع» (ابن منظور، ۱۳۶۳ ق: ۱۴۱) و در اصطلاح، حکم عبارت است از علم و فقه و قضاوت کردن عادلانه. به طور کلی برای حکم معانی متعددی آمده است: ۱- امر، فرمایش؛ ۲- دآوری، قضا؛ ۳- منشور، ابلاغ، فرمان؛ ۴- اجازه، فتوی؛ ۵- نسبت اسنادی بین موضوع و محمول. (معین، ۱۳۸۷)

در اصطلاح فقهی، حکم به اعتبار نسبت ها و اضافات، در سه معنی (۱) حکم حاکم شرعی (قضاوت کردن قاضی یا فتوای مجتهد)؛ (۲) حکم فقهی (وظایف شرعی الزامی و غیر الزامی) و (۳) حکم شرعی (وضع و قرارداد «قانون گذاری» که از سوی خداوند برای سامان دادن به زندگی انسان شکل می گیرد و بیان های شرعی «آیات و روایات» ابرازکننده آن است)، بکار می رود.

۲،۲ اقسام حکم

«حکم» به اعتبار تعلق آن به فعل مکلف به دو قسم: (۱) حکم تکلیفی و (۲) حکم وضعی و بر حسب مبنا به دو قسم: (۱) حکم واقعی و (۲) حکم ظاهری منقسم است که به تناسب بحث، تشریح مقسم نخست؛ یعنی فعل مکلف، در جهت بازشناسی ماهیت عمل حقوقی «رجوع» و حل شبهات موجود در این خصوص ضروری بنظر می رسد.

حکم تکلیفی، عبارت است از مسؤولیتی که از سوی شرع بر عهده مکلفین اعتبار شده است و در ارتباط با کار و عمل انسان مکلف می باشد. از این رو

^۱ - Acte Juridique

فقهها در تبیین تفاوت بین آنها اختلافاتی وجود دارد که به سه نمونه از آن اشاره می‌شود:

(۱) «حق» همان «حکم» بوده؛ قوام هر دو به اعتبار است، گرچه می‌توان از باب اصطلاح، حق را به بخشی از احکام (قابل اسقاط) اختصاص داد. البته با توجه به معنای لغوی «حق»؛ یعنی ثبوت، می‌توان ادعا نمود که حق همان حکم تکلیفی لزومی یا ترخیصی یا وضعی جوازی و لزومی است که اختیار آن در دست صاحب حق است و از این رو می‌تواند آن را اسقاط نماید. (نک: حسینی شاهرودی، ج ۲، ۱۴۰۹ ق: ۲۱-۲۰)

(۲) «حق» از احکام وضعی و دارای ماهیت اعتباری است که از سوی شارع یا عقلاً اعتبار و در تمام افراد خود در یک معنا استفاده می‌شود. باید توجه داشت که اعتبار حق جدای از ملکیت و سلطنت است؛ مثلاً کسی که در امکانه موقوفه سبقت می‌گیرد، احق از دیگران است، ولی مالک آن نیست و یا وقتی حق تحجیر، استخلاف و قذف به صغیر انتقال می‌یابد، او دارای حق می‌شود، ولی سلطنت ندارد، اگرچه سلطنت از آثار حق است.

(۳) «حق» سلطنتی است بالفعل که قایم به دو طرف من له الحق و من علیه الحق است.

اما در اصطلاح، «حق» از مفاهیم فلسفی بوده و در عالم حقوق، معانی متفاوتی دارد که از جمع آن می‌توان گفت، امری (امتیاز و توانایی) است اعتباری که برای کسی (له) بر دیگری (علیه) وضع و از ناحیه قانون حمایت می‌شود. در این تعریف، ارکان حق عبارتند از: ۱. من له الحق؛ ۲. من علیه الحق و ۳. متعلق حق.

۳،۲ اقسام حق از حیث اسقاطپذیری و قابلیت نقل و انتقال

۳،۲،۱ بیان موضوع در فقه

علما و اندیشمندان اسلامی، حقوق را به انواعی مختلف تقسیم نموده‌اند (مصباح، نگارش محمد محرابی، ۱۳۷۷: ۲۷-۲۵) که مستفاد از منابع موجود،

در اصطلاح فقهها گفته می‌شود که موضوع حکم تکلیفی افعال مکلفین بوده (نجفی خوانساری، ۱۴۲۱ ق: ۱۰۶)، به پنج قسم تقسیم می‌شود: وجوب، استحباب، حرمت، کراهت و اباحه. (صدر، ۱۹۷۸ م: ۱۵-۱۶)

این حکم عبارت است از قرارداد شرعی در جهت نظم و امنیت عمومی جدا از احکام پنج‌گانه تکلیفی. حکم وضعی از لحاظ ساختار، همپایه و همسان با قوانین رسمی جهان امروز است. (خویی، ۱۳۵۲ ق: ۳۵۳) حکم وضعی به اعتبار زاویه جعل شرعی، انشاء - امضاء و الزام - ترخیص، به اقسامی منقسم است که قسم اخیر، خود شامل فروع ذیل است:

(۱) وضع لزومی غیر قابل انفساخ؛ مانند زوجیت؛

(۲) وضع لزومی قابل انفساخ؛ مانند ملکیت؛

(۳) حکم وضعی ترخیصی غیر قابل اسقاط؛ مانند جواز در هبه؛

(۴) حکم وضعی ترخیصی قابل اسقاط؛ مانند حق خیار.

۳ شناخت حق

۳،۱ مفهوم حق

«حق» در لغت معانی گوناگونی دارد؛ از جمله درستی، ثبوت، صدق، وجوب، شایسته، امر مقتضی، یقین پس از شک، حزم، رشوه، احاطه، یقین، عدل و داد و حکم مطابق واقع (در مقابل باطل). لفظ «حق» در اصطلاح فقهی و علوم سیاسی، اخلاق، فلسفه و حقوق نیز تعبیر خاص خود را دارد که بتناسب بحث، معانی فقهی و حقوقی آن تشریح می‌شود.

معمولاً در فقه، از «حق» در مقابل «حکم» و «ملک» بحث می‌شود. اما با عنایت به اعتباری بودن مفهوم «حق»، در میان فقهها، ارائه تعریف حقیقی از آن میسر نشده است. از این رو، با وجود این‌که «حق» و مقابل‌های آن از امور اعتباری هستند، میان

۳،۲،۲ بیان موضوع در قانون و دکترین حقوقی

قوانین موضوعه معیار صریحی برای تمایز حق اسقاطشدنی از حق اسقاطناپذیر و نیز حقوق قابل نقل و انتقال ارائه نمی‌نماید، اگرچه، گاه به طور مصداقی، در خلال مواد قانونی، به این قابلیت تصریح می‌کند. از همین رو، دکترین حقوقی مستفاد از قانون، تقسیماتی از «حق» ارائه نموده، از آن در تفکیک اقسام مختلف «حق» از حیث اسقاطپذیری و قابلیت نقل و انتقال یاری می‌جوید. این تقسیمات عبارتند از:

۱) حق مثبت یا حق بر شخص: تقسیم حق به «حق مثبت» از بُعد ایجابی و «حق بر شخص» از بُعد قابلیت استناد حق در مقابل شخص معین می‌باشد.

به موجب ماده ۹۵۹ ق.م؛ موضوع ممنوعیت اشخاص از اسقاط کلی حق تمتع و یا حق اجرای تمام یا قسمتی از حقوق مدنی، جواز سلب حق مدنی صرفاً به طور جزئی مجاز بوده، در موارد تردید، مناط، شمول وصف «حق مثبت» یا «حق بر شخص» بر «حق» می‌باشد. حق دینی از جمله این حقوق است؛ «مثبت» از این جهت که چنین حقی با تکلیف مدیون به ادای دین خود ملازمه دارد و «بر شخص» از آن جهت که صرفاً به مدیون قابل استناد است.

۲) حق منفی یا حق بر نوع: تقسیم حق به «حق منفی» از بُعد سلبی و «حق بر نوع» از بُعد قابلیت استناد حق در مقابل تمام اشخاص می‌باشد.

یکی از مصادیق بارز حق منفی یا حق بر نوع، حق مالکیت است (پیلوار، ۱۳۹۲: ۹۲) که از جمله اوصاف آن، «حق اخراج» از مالکیت، به طرقي؛ نظیر «اعراض» می‌باشد. اعراض از شاخه‌های سلطه‌ای است که مالک بر مال خود دارد و می‌تواند آن را تا

حقوق از حیث اسقاطپذیری و قابلیت نقل و انتقال^۱، چهار قسم می‌باشد:

الف. حقوق قابل اسقاط، قابل انتقال (قهری و از طریق ارث) و قابل نقل (ارادی)؛ نظیر غالب حق‌ها؛ از جمله حق خیار، تحجیر، قصاص، تألیف و اختراع؛

ب. حقوق قابل اسقاط، قابل انتقال و غیر قابل نقل؛ مانند حق شفعه و حق رهنانت که طبق نظر مشهور، به نحو مستقل از انتقال طلب، قابل واگذاری به دیگری نیست؛

پ. حقوق قابل اسقاط، قابل نقل و غیرقابل انتقال؛ مثل حق اختصاص در منافع عمومی؛ نظیر راه‌ها، بازارها، موقوفات و مدارس؛ همچنین، حق سبق، قبل از اقامه نماز جماعت در مساجد؛

ت. حقوق قابل اسقاط و غیر قابل نقل و انتقال؛ مثل حق کذف و غیبت و ایذاء در اثر ضرب و شتم و اهانت.

از تقسیم فوق، چنین برمی‌آید که تمامی حقوق قابل اسقاطند. بنابراین، امری که قابل اسقاط نیست، حکم است نه حق. لکن، معیار یاد شده فاقد قوت است؛ چراکه حکم وضعی نیز می‌تواند قابل اسقاط باشد (میلانی، ۱۳۹۵ ق: ۳، حکیم، ۱۳۹۵: ۱۸ و معروف‌الحسینی، ۱۲۹۷: ۳۴) به علاوه حق قابل اسقاط، گاهی فقط قابل انتقال است و گاه تنها قابل نقل و گاه، هم قابل نقل و هم قابل انتقال. محتمل، تقسیم ارائه شده حصر عقلی نیز باشد؛ چرا که حق سه اثر دارد: قابلیت اسقاط، امکان نقل و قابلیت انتقال. (کریمی، شعبانی کندسری و اسکندری، ۱۳۹۵)

«انتقال» نیز تعبیر می‌شود و گاهی اوقات این دو اصطلاح به نحو مترادف استعمال می‌شود، لکن، در بحث از آثار حق، ویژگی قابلیت نقل در برابر قابلیت انتقال منظور می‌باشد. (فروغی، ۱۳۹۱)

۱ - نقل‌پذیری حق به معنای قابلیت انتقال آن توسط صاحب حق، به نحو معوض یا مجانی در قالب بیع، صلح یا عقود دیگر، در مقابل انتقال‌پذیری آن به فوت و در قالب ارث می‌باشد. قابل ذکر است که در زبان فارسی، از اصطلاح «نقل» به

امور، قابلیت اسقاط و انتقال به ارث را دارند، بی‌آن- که توان انتقال ارادی را داشته باشند؛ نظیر حق شفعه که برای دفع ضرر از شریک وضع شده و قابل انتقال به غیر نیست، اما به دلیل قابلیت اسقاط و انتقال، در زمره حقوق است؛ ج- طبیعت برخی امور نیز با انتقال قهری منافات دارد و تنها قابل نقل است؛ همانند حق اختصاص^۳ در منافع عمومی (حلی، ۱۴۱۴: ۲) به جهت قوام آن به شخص (انصاری، ۱۴۱۱، ۳، ۶۰) یا عدم قابلیت مقابله (معاوضه) آن با مال؛ نظیر حق سبقت در مشترکات عمومی (نائینی، ۱۳۷۳، ۳، ۲۸۶)؛ د- پاره‌ای امور نیز تنها قابل اسقاط بوده، طبیعت آن‌ها با قابلیت نقل و انتقال منافات دارد؛ مانند حق قذف و غیبت. این دسته از امور نیز به دلیل قابل اسقاط بودن، حق محسوب می‌شوند. پس، اموری که به اقتضای طبع فاقد قابلیت نقل و انتقال و اسقاط باشند، حکم خواهند بود.

۲) هدف و غایت موضوع: چنانچه موضوع جعل، صرفاً ناظر بر مصلحت فرد و رعایت حال او باشد، ذینفع موضوع، اختیار اسقاط آن را خواهد داشت. در چنین فرضی مجعول، «حق» می‌باشد. برعکس، هرگاه موضوع، ناظر بر حمایت تمام یا گروهی خاص از افراد جامعه باشد، اختیار شناسایی شده ناظر بر نظم اجتماعی و بقای آن بوده، ماهیت «حکم» را داشته، غیر قابل اسقاط خواهد بود. (نک: حکیم، ۱۳۹۵: ۱۲ و میلانی، ۱۳۹۵ ق: ۲۵)^۳

۳) روایات: روایات معتبر ائمه معصوم (علیهم- السلام)، یکی از منابع تشخیص حق از حکم است. روایت «الناس مسلطون علی أموالهم» یکی از این روایات می‌باشد که قاعده «الحق قابل للإسقاط» مستخرج از آن می‌باشد. اگر قایل به ماهیت حقی «اختصاص» باشیم، آن‌گاه این حق قابل اسقاط خواهد بود.

و آن حق غیرقابل معاوضه است. (صادقی، ۱۳۹۶ به نقل از ابن رجب، ۱۴۱۹: ۱۲۸-۱۲۵)

جایی که با قانون برخورد ندارد، بکار برد. (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۴۴۵) اما این امر، دلالت بر آزادی حق اسقاط حقوق بر نوع نمی‌باشد؛ خاصه آن‌که بسیاری از مصادیق حق بر نوع، در زمره حقوق بشری و بنیادین بشمار می‌روند که اصل حاکم در خصوص آن‌ها، عدم قابلیت اسقاط است؛ قدرت بر اسقاط حق، حق درجه دومی است که قابلیت اسقاط حقوق درجه اول (حق انسان به اعتبار انسان بودن) را ندارد.

۳) حق- ادعا^۱: حق‌ها به اعتبار تکلیف مدیون به ادای دین، حق- ادعا نامیده می‌شوند. (راسخ، ۱۳۹۲: ۲۴۵، طالبی، و طالبی، ۱۳۹۳)

۴) حق- قدرت^۲: حق‌ها به اعتبار اختیار دائن نسبت به انصراف یکجانبه از دین، حق- قدرت نامیده می‌شود. نوع اخیر حق به انسان توان تغییر در روابط حقوقی خود را می‌دهد. توانایی اشخاص در خرید و فروش مایملک خود، حق ازدواج، طلاق، وصیت، اقامه دعوا و ابرای ذمه بدهکار از جمله این حقوق است. (جونز، ۱۳۹۲: ۴۳)

۴ ضابطه تمیز حق از حکم

پس از شناسایی دو مفهوم «حق» و «حکم» و اقسامی از هریک، زمان آن است تا در مقام تفکیک این دو مفهوم از یکدیگر ضابطه‌ای مناسب ارائه دهیم. در این خصوص اقوال مختلفی از علما و حقوقدانان نقل شده است که قابلیت نقل و انتقال موضوع، از جمله آن‌هاست. اما، این ضابطه، به لحاظ ترتب دور بر آن، ضعیف و غیر قابل اعتماد است. حال آن‌که در این خصوص، طبیعت امور و غایت آن، سنت و اصول عملی راهگشاست.

۱) طبیعت امر: الف- طبیعت پاره‌ای از امور چنان است که می‌توان آن را اسقاط یا به دیگری منتقل نمود و با فوت شخص نیز به وراثت می‌رسد؛ نظیر حق تحجیر و بسیاری از حقوق معنوی؛ ب- برخی

^۱ -claim- right

^۲ - power - right

^۳ - حق اختصاص عبارت است از آن‌چه که مستحقش نسبت به آن اختصاص به انتفاع دارد و کسی نمی‌تواند مزاحم او شود

«حکمی» موضوع است. (مکارم شیرازی، ۱۴۱۹ ه.ق: ۱۴۳) سید یزدی هم در این حالت، اصل استصحاب بقا را جاری نموده است. (شاهرودی: تقریرات اباحات ابی القاسم موسوی خوئی، ج ۲، ۱۴۰۹ ق، ۳۰) برخی دیگر بر این باورند که در موارد تردید، هیچ یک از دو عنوان «حق» و «حکم» بر موضوع اطلاق نمی‌شود؛ حق نیست؛ لذا قابل نقل و انتقال و اسقاط نیست. حکم نیست؛ چرا که حکم بودن مستلزم این است که اصل مثبت را حجت بدانیم، حال آن‌که چنین اصلی حجت نیست. (محقق داماد، ۱۳۸۹: ۲۲)

از مجموع آن‌چه گفته شد، چنین بنظر می‌رسد که حکم دارای دو معنای اعم و اخص باشد. در معنای اعم شامل تمام مجعولات شرعی بوده، از این حیث، با حق متحد است. از طرف دیگر، در مفهوم اخص، از آن‌جا که حکم متضمن امر و نهی به مکلف (من- علیه‌الحق) است، امری جدا از حق خواهد بود. باید از تکلف گذشت و عدم قابلیت اسقاط را معیار تمیز «حق» از «حکم» قرار داد.

۵ شناخت رجوع

۵/۱ مفهوم رجوع

«رجوع»، از نظر لغوی از ریشه «رجع» و به معنای مراجعه، بازگشتن و انصراف می‌باشد. راغب اصفهانی معتقد است که رجوع، عبارت است از بازگشت به ابتدای هر چیزی؛ به لحاظ مکانی یا زمانی یا فعلی و یا قولی و ممکن است، رجوع به ذات آن امر شده باشد یا به جزئی از اجزای آن و یا به فعلی از افعال آن. در اصطلاح حقوقی، رجوع عمل حقوقی یکطرفه و ایقاعی است که به لفظ (اقرار- شهادت)، عمل حقوقی (عقد- ایقاع) یا عین تعلق می‌گیرد.^۱ (نک: اصفهانی: ۱۳۹۲؛ امامی، ۱۳۸۸: ۶۸ و جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۳۳-۳۲)

برای اثبات حق اختصاص به دو روایت از پیامبر(ص) استناد شده است: حدیث حیات و حدیث سبق. گفته می‌شود؛ حدیث مرسله حیات، عبارت از: «من حاز ملک» به معنی «هرکه حیات کند، مالک است»، به جهت اثر حیات؛ یعنی مالکیت (نه ایجاد حق) و قابلیت انتقال موضوع آن به ارث، در مقام اثبات «حق اختصاص» دارای ضعف سندی می‌باشد، حال آن‌که «مالکیت» مصداق بارز «حق» بوده، چنان با موضوع خود آمیخته است که در ادبیات حقوقی، لفظ «مالکیت» بتنهایی استعمال می‌شود. حدیث سبق نیز عبارت از «من سبق الی مالم یسبقه الیه مسلم فهو أحق به» به معنی «کسی که سبقت بجوید بر آن‌چه که مسلمان دیگری سبقت نجسته است، نسبت به آن سزاوارتر است». حاکی از آن است که اگر کسی به یکی از مکان‌های عمومی؛ نظیر موقوفات، مساجد، اماکن متبرکه و ... سبقت جسته و در جهت مورد نظر تصرف کند، دیگران نمی‌توانند مزاحم او شوند و ممانعت او در این مورد حرام می‌گردد. اگر فعل مزبور به حیات تعمیم داده شود، دلالت بر ثبوت حق جدید برای حیات‌کننده در مورد حیات داشت، اما دلالتی بر بقای علقه و رابطه بین مالک و ملکش بعد از زوال مالکیت ندارد. بنابراین، در مثال یاد شده «سبقت»، قابل اسقاط و از حقوق قابل نقل اما غیرقابل انتقال به ارث است. (خوئی، ۱۴۱۳، ۱: ۱۴۵)

۴ رجوع به اصول عملیه: چنان‌چه، تشخیص ماهیت حقی یا حکمی موضوع با معیارهای فوق ممکن نباشد، ناچار باید به اصول عملی و قواعد عام رجوع نمود. (بحرالعلوم، ۱۴۰۳ ق: ۱۹) در خصوص حکم قضیه در موارد تردید، اختلاف نظر وجود دارد. به اعتقاد برخی فقها، اقتضای اصل عدم، عدم قابلیت نقل، انتقال، اسقاط و بنابراین، ماهیت

۱- در حقوق قراردادهای، فسخ به تبع معنای لغوی، به معنای شکستن عقد است؛ اعم از این‌که لازم باشد یا جایز. (م ۱۸۵ و ۱۸۶ ق.م) فسخ همواره از توابع یک عمل حقوقی است و به نحو مستقل، قابلیت ایجاد و بقا ندارد؛ چه در مرحله ایجاد و چه در مرحله بقاء. موضوع فسخ همواره انحلال عمل حقوقی

۱- در حقوق قراردادهای، فسخ به تبع معنای لغوی، به معنای شکستن عقد است؛ اعم از این‌که لازم باشد یا جایز. (م ۱۸۵ و ۱۸۶ ق.م) فسخ همواره از توابع یک عمل حقوقی است و به نحو مستقل، قابلیت ایجاد و بقا ندارد؛ چه در مرحله ایجاد و چه در مرحله بقاء. موضوع فسخ همواره انحلال عمل حقوقی

۵٫۲ اوصاف رجوع

۵٫۲٫۱ اوصاف فرعی رجوع

۵٫۲٫۱٫۱ قائم به شخص بودن رجوع

رجوع حکمی قائم به شخص است. در هبه تنها واهب می‌تواند از بخشش خود رجوع نموده، بخشیده را بازستاند. متهب نیز باید زنده باشد، مرگ هر یک از آن دو باعث سقوط رجوع می‌شود. (میرزای قمی، ۱۴۱۳ ق: ۱۶۹) در وصیت نیز تنها موصی چنین اختیاری دارد و با مرگ او امکان رجوع از بین می‌رود. در طلاق رجعی هم رجوع از اختیارات خاص زوج است و رجوع به فدیة، خاص زوجه. در عقد انتفاع مطلق همین وضع صادق است. (نهرینی، ۱۳۸۵: ۳۶) بنابراین، قائم به شخص بودن رجوع، دو اثر دارد: (۱) عدم قابلیت نقل و انتقال؛ (۲) نیابت‌ناپذیری. (کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۴۲) در مقابل، رجوع در مصادیق حقی؛ نظیر رجوع از حبس مطلق، فاقد این ویژگی می‌باشد. در ادامه باز هم در این خصوص سخن خواهیم گفت.

۵٫۲٫۱٫۲ غیر قابل اسقاط بودن رجوع

همان‌طور که گفتیم؛ فقها وجه ممیزه حق از حکم را قابلیت اسقاط حقوق و عدم امکان اسقاط احکام دانسته‌اند، هرچند در این خصوص، به ضابطه قاطعی دست نیافته‌اند. البته برخی فقها، در مواقع شک در حق یا حکم بودن موضوع، به اعتبار اصل عدم، موضوع را غیرقابل اسقاط و «حکم» شمرده‌اند. در مقابل، برخی دیگر، «ادله» را معیار صحیح تشخیص حق از حکم؛ از جمله در مسأله رجوع دانسته‌اند.

در مورد اسقاط رجوع در عقد هبه فقها نظر داده‌اند که واهب نمی‌تواند امکان رجوع خود به مال موهوبه را ساقط نماید؛ چرا که این جواز از جمله احکام است که شارع جعل کرده و اختیار آن در دست شارع است و مکلف تسلطی برای دفع و

اسقاط آن ندارد. (معروف‌الحسینی: ۳۷) در مورد رجوع از إذن و این‌که چرا قانونگذار در مواد ۱۰۸، ۱۲۰ و ۵۷۸ ق.م. اجازه اسقاط رجوع در مدت معین را داده، باید گفت این تجویز به خاطر خصوصیت إذن است نه ویژگی رجوع؛ توضیح آن‌که در میان ایقاع‌ها به مواردی برمی‌خوریم که هدف از ایقاع ایجاد تعهد، اسقاط حق یا انحلال عمل حقوقی نیست، بلکه اثر ایقاع تنها اباحه می‌باشد و انشاکننده نمی‌خواهد خود را به ایقاع پای‌بند گرداند، یا تعهدی بر دوش گیرد، و نیز قصد ندارد حقی به دارایی دیگری بیفزاید، تنها می‌خواهد اختیار و توان مأذون را فزونی بخشد. بدیهی است، در این‌گونه ایقاع‌ها انشاکننده ایقاع هرگاه بخواهد، می‌تواند از ایقاع خود رجوع کند. «اذن» مصداق بارز این نوع ایقاع است. (فصیحی‌زاده، ۱۳۸۷) استدلال قابل دفاع دیگر در مورد جواز اسقاط رجوع در این موارد، لزوم تفکیک میان موارد مختلف است. اگر إذن مربوط به حفظ نظم عمومی باشد، غیر قابل اسقاط است؛ نظیر إذن ولی در نکاح دختر کمتر از ۱۳ سال و پسر کمتر از ۱۵ سال، یا به طریق اولی، إذن دولت در پرواز هواپیما؛ موضوع مادتين ۳ و ۲۶ قانون هواپیمایی کشوری که به موجب آن، پرواز هواپیمای خارجی بر فراز آسمان کشور بدون إذن دولت جرم‌انگاری شده است. بدیهی است؛ این إذن قابل رجوع و رجوع از آن غیرقابل اسقاط است. در مثال اخیر، ویژگی مصالح کشور و منافع عمومی، آشکار است. متغیرهای یاد شده، مخصص اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی می‌باشند. (Carbonnier, 2017 & Fabre- Magnan. Muriel, Droit des Obligation, Contrat et Engagement Unilateral, T.1, PUF, P; 55) به عبارتی، جواز رجوع از إذن پرواز هواپیما، به موجب قانون، پیش‌بینی شده است. این جواز را نمی‌توان در قالب عقد یا ایقاع و به دلالت اصل حاکمیت اراده، ساقط نمود. در مقابل، چنان‌چه إذن فاقد این خصیصه بوده، اثر

در عمل حقوقی واجد اختیار «رجوع»، از دیگر ممیزه‌های فسخ و رجوع می‌باشد. (نک: خسروی، حاجی‌عزیزی و نیازی، ۱۳۹۵: ۱۷۴-۱۴۷)

مقابل انحصار حق «رجوع» به یکی از ایشان، همچنین زوال قرارداد به موت، سفه (در موارد اعتبار رشد) و جنون یکی از طرفین در مقابل تثبیت قرارداد در فرض حدوث اسباب فوق

آن محدود به روابط إذن‌دهنده و مأذون باشد، قابل رجوع و جواز رجوع نیز قابل اسقاط خواهد بود؛ همان‌طور که در إذن موضوع ماده ۱۲۰ ق.م. مشهود است.

به دلالت قاعده فقهی «الساقط لا يعود کما إنَّ-المعدوم لا يعود»؛ به مفهوم «حق ساقط شده باز نمی‌گردد، همچنان‌که چیز از بین رفته حیات نمی‌یابد» (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۹)، اسقاط حق، عمل حقوقی ایقاعی لازم و غیرقابل رجوع می‌باشد و اعاده تملک موضوع حق از سوی صاحب آن، مقتضی عمل حقوقی دیگر است.

۵،۲،۲ اوصاف جوهری رجوع

۵،۲،۲،۱ ایقاع بودن رجوع

«رجوع» عمل انشایی یکجانبه‌ای است که به صرف اراده مباشر مؤثر واقع شده، بدون الحاق به اراده مخاطب، عمل حقوقی (عقد یا ایقاع) را به حالت سابق بازمی‌گرداند. همین ویژگی، رجوع را در قالب عمل حقوقی یکجانبه؛ یعنی «ایقاع» قرار می‌دهد. (خسروی، حاجی‌عزیزی و نیازی، ۱۳۹۵) یکی از وجوه فارق رجوع از سایر تأسیسات حقوقی؛ نظیر اقاله و انفساخ، ویژگی یکجانبه و ارادی بودن و عدم اشتراط توافق اراده مباشر رجوع با اراده‌ای دیگر است. در تعریف «Retractation» در فرهنگ حقوقی فرانسه نیز، رجوع (انصراف)، اقدامی است که توسط یک شخص، یک مقام یا یک قاضی برای لغو تصمیمی که قبلاً اتخاذ شده است، انجام می‌شود؛ به طور مثال، در مورد پدر و مادری که به فرزندخواندگی یکی از فرزندان خود رضایت داده است، اختیار لغو رضایت اعلامی (اذن) از اراده سابق در مهلت قانونی اعطا شده است و این لغو رضایت، عمل یکجانبه ایقاعی و رجوع است. (پایگاه اینترنتی www.dictionnaire-juridique.com)

اعلام اراده در نظام قانون مدنی کنونی اصولاً طریقت دارد نه موضوعیت و به هر طریق ممکن است بروز یابد. در فقه نیز این نظر وجود دارد. (شکری، احمدی، ۱۴۰۲ به نقل از خمینی، ۱۴۰۷ ق:

۲۰۴-۲۰۳) آنچه در مرحله ابراز اراده ضروری است، مطلق ابراز است. از این رو اعلان کافی است نه لزوماً اعلام؛ بنابراین، لزوم آگاهی مخاطب دلیل می‌خواهد. (شکری، احمدی، ۱۴۰۲ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۲۵۱) با این وجود، چنانچه در قانون، روش خاصی برای اعلام اراده شرط شده باشد، عمل حقوقی «تشریفاتی» محسوب و رعایت شرط جهت اعتبار آن الزامی است؛ نظیر قرارداد بیمه؛ موضوع ماده ۲ و ۳ قانون بیمه مصوب ۱۳۱۶، انتقال سهم-الشرکه در شرکت با مسؤولیت محدود؛ موضوع ماده ۱۰۳ قانون تجارت، فروش اموال توقیفی؛ موضوع ماده ۱۱۴ قانون اجرای احکام مدنی. (پاکباز، ۱۴۰۰: ۸۷) و ماده ۱ قانون الزام به ثبت رسمی معاملات اموال غیرمنقول مصوب ۲۶، ۲، ۱۴۰۳؛ موضوع ضرورت ثبت کلیه اعمال حقوقی؛ اعم از عقد و ایقاع یا تعهد به آن، در خصوص عین و منفعت اموال غیرمنقول، در سامانه ثبت الکترونیک اسناد. در خصوص مورد، قانون جدید مدنی فرانسه، ضمن تقسیم عقود به رضایی، تشریفاتی و عینی در ماده ۱۱۰۹، عقد تشریفاتی را آن قسم از عقود دانسته که اعتبار آن تابع رعایت تشریفات معینه به وسیله قانون باشد و آن را از عقود عینی مستقل نموده (Boyver, 1993) و در ادامه، مطابق ماده ۱۱۷۲، اصل را بر رضایی بودن عقود دانسته، عدم رعایت تشریفات قانونی عقود تشریفاتی را از سوی هر یک از طرفین متعاملین، جز در فرض امکان قانونی‌سازی قرارداد، موجب بطلان آن اعلام نموده است. (پاکباز، ۱۴۰۰: ۲۰۵)

لازم به ذکر است؛ در دکتترین حقوق فرانسه و غرب، عقود به سه نوع رضایی، تشریفاتی و عینی منقسم است که قانون‌گذار فرانسه نیز در تدوین قانون سال ۲۰۱۶ میلادی، در ماده ۱۱۰۹ این تقسیم را پذیرفته است. برخی از فقها؛ نظیر دکتر محقق داماد نیز معتقدند که عقود از لحاظ نفوذ اراده طرفین در انعقاد قرارداد به سه دسته مذکور تقسیم می‌شوند. لکن فارغ از نحوه تقسیم‌بندی، عقد عینی در حقیقت نوعی عقد تشریفاتی و غیررضایی

(غیرقصدی) است. این نوع عقد در تقسیم بندی عقود به رضایی، تشریفاتی و عینی از حقوق رم وارد حقوق فرانسه و سیستم‌های حقوقی مشابه؛ از جمله حقوق ایران شده است. در حقوق فرانسه، عاریه، قرض، ودیعه و رهن، عقود عینی بشمار آمده‌اند که تسلیم مورد عقد در آن لازم شمرده شده است و دیوان کشور فرانسه، قرارداد حمل و نقل کالا را از این جهت که شامل ودیعه نیز می‌باشد، از عقود عینی محسوب داشته و تسلیم کالا را شرط صحت این عقد معرفی کرده است. (پاکباز، ۱۴۰۰: ۸۶)

۵٫۲٫۲٫۲ حق یا حکم بودن رجوع

در خصوص ماهیت «حقی» و «حکمی» رجوع، میان فقها اختلاف نظر است.

از دیدگاه برخی فقهای عظام، رجوع «حق» است. این دسته از فقها با لحاظ عمومات ادله صلح، اختیار زوج در رجوع به زوجه را در زمان عده طلاق رجعی، «حق» و قابل اسقاط شمرده‌اند (میرزای قمی، ۱۴۱۳ ق: ۱۵۱) هم‌چنان‌که رجوع از هبه را «حقی» قائم‌به‌شخص، اما غیرقابل انتقال می‌دانند. در مقابل، برخی از فقها قایل بر ماهیت «حکمی» رجوع واهب بوده، آن را غیرقابل اسقاط می‌دانند. (طباطبایی-یزدی، ۱۴۱۴ ق: ۱۷۴)

عده‌ای از فقها معتقدند که رجوع «حکم» بوده، بدین جهت، نقل و انتقال و اسقاط آن غیر مجاز است. بنابراین، در عقد هبه، در فرض موت واهب پس از قبض عین موهوبه از سوی متهب، ورثه واهب (طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۴ ق: ۱۷۳ و بحرالعلوم، ۱۴۰۳ ق: ۲۱) اختیار رجوع از هبه را نخواهند داشت. این نظر در فقه، طرفداران بیشتری داشته، مورد پیروی فقها قرار گرفته است. بنظر می‌رسد؛ جواز رجوع از هبه امری حکمی است؛ چراکه مصلحت نهفته در رجوع از وصیت، در رجوع از هبه نیز وجود دارد؛ مضافاً آن‌که اصل عدم قابلیت اسقاط رجوع

نیز ماهیت حکمی آن را تقویت می‌کند. بعضی از فقها در رد نظری که قایل به «حق» بودن رجوع زوج به زوجه مطلقه رجعیه است، به عمومات ادله صلح استناد (میرزای قمی، ۱۴۱۳ ق: ۱۵۱) و چنین استدلال نموده‌اند: «اگر در این مورد شک داشته باشیم که آیا اختیار رجوع حق است یا حکم، باید گفت؛ شک در این مورد از جمله شک در شبهات مصداقیه است که در آن نمی‌توان به عمومات تمسک جست.» و در آخر، به «حکم» بودن رجوع نظر داده‌اند. (بحرالعلوم، ۱۴۰۳ ق: ۲۱)

گروهی از طرفداران نظریه حکم بودن رجوع، در مواقع تردید، به حاکمیت اصل عدم؛ یعنی عدم قابلیت انتقال اختیار رجوع پس از فوت (واهب) به ورثه متوسل می‌شوند. از دیدگاه ایشان، رجوع حکم شرعی است و از ترکیه میت نیست تا انتقال یابد. (طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۳ ق: ۱۷۳) ۵-۳. موضوع رجوع

گاه، متعلق رجوع عمل حقوقی است؛ مانند هبه و طلاق رجعی که به همین علت، به آن‌ها رجوع از اعمال حقوقی گفته می‌شود. در مقابل، در مواردی؛ نظیر اقرار و شهادت، از آن جهت که متعلق رجوع مقرون به قصد انشا نیست، ماحصل، رجوع از واقعه حقوقی است. (نک: خسروی، حاجی‌عزیزی و نیازی، ۱۳۹۵)

مفهوم رجوع به عنوان یک عمل حقوقی، در موارد متعددی از اعمال حقوقی استعمال شده است. در این قسمت، بر اساس آن‌چه در باب اوصاف «حق»، «حکم» و تفاوت‌های آن‌ها با یکدیگر گفته شد، مصادیق رجوع در اقسام مختلف، به شرح ذیل قابل احصا می‌باشد:

۵٫۲٫۳ رجوع در اعمال حقوقی قراردادی

۵٫۲٫۳٫۱ رجوع حقی

عقد «جعاله»^۱؛ موضوع ماده ۵۶۱ ق.م. به مفهوم «التزام شخصی به ادای اجرت معلوم در مقابل عملی

طرفداران عقدی بودن جعاله، قبول و موافقت عامل را شرط تحقق جعاله می‌دانند؛ اما در اندیشه فقیهانی که نظریه ایقاعی بودن جعاله را برگزیده‌اند، قبول عامل، تأثیری در ایجاب

۱ - در تحلیل ماهیت جعاله، دیدگاه‌های متفاوتی ابراز شده است؛ دو دیدگاه عمده عقدی و ایقاعی بودن جعاله؛ هر کدام با استناد به نکاتی سعی در تبیین ماهیت جعاله دارند.

خواهد بود. (امامی، ۱۳۹۸: ۱۷۲) بنظر می‌رسد، با توجه به آنچه در خصوص اوصاف و اقسام «حق» گفته شد، عقد حبس مطلق، عقدی قابل رجوع باشد که رجوع در آن، حقی قابل اسقاط، غیر قائم به شخص، قابل نقل اما غیر قابل انتقال (توارث) می‌باشد.

۵٫۲٫۳٫۲ رجوع حکمی

به موجب ماده ۱۱۴۵ ق.م، از اقسام طلاق‌های بائن، «خلع» و «مبارات» است، مادام که از سوی زوجه به عوض رجوع نشده باشد. در خصوص ماهیت حقی و حکمی رجوع زوجه دکترین حقوقی و رویه قضایی مختلف است.

بر اساس نظریه اداره کل حقوقی قوه قضاییه به شماره و تاریخ ۷، ۲۲۷۱-۱۱، ۰۴، ۱۳۸۶: «نوع طلاق بر اساس قانون و حکم دادگاه تعیین می‌شود نه بر اساس اسقاط حق رجوع به فدیة. جواز حق رجوع زوجه به مابذل؛ موضوع بند سه ماده ۱۱۴۵ ق.م. هم حکم قانون است و قابل اسقاط نیست و لذا اسقاط آن مانع رجوع زوجه به ما بذل در ایام عده نیست.»

آرای مراجع قضایی نیز در این خصوص متفاوت است: مطابق دو فقره رأی صادره از شعب ۱۹ و ۴۱^۱ و ۲ دیوان عالی کشور در مقام رسیدگی فرجامی، بذل مهریه از سوی زوجه، به ترتیب «هبه» و «ابراء» و در هر دو، «غیر قابل رجوع» تلقی شده است. دکترین حقوقی نیز دچار همین وضع است؛ توضیح آن‌که اگر عمل حقوقی بذل مهریه، در قالب ابراء، صلح و هبه طلب باشد، زوجه علی‌الاصول نمی‌تواند به مهریه رجوع کند، اما در صورت وقوع بذل در قالب «فدیة»،

اعم از این که طرف، معین باشد یا غیرمعین، از سه رکن جاعل، عامل و جُعل تشکیل می‌شود: ۱) جاعل: کسی که انجام کاری را درخواست می‌کند؛ ۲) جُعل یا (جعیله): عوض و مزد و ۳) عامل: کسی که کار درخواستی را انجام می‌دهد. (ماده ۵۶۲ ق.م)

طبق ماده ۵۶۵ ق.م، «جعاله تعهدی جایز است و تا زمانی که عمل به اتمام نرسیده باشد، هر یک از طرفین می‌توانند رجوع کنند. اما اگر جاعل، در اثنای عمل عامل از جعاله رجوع کند، باید اجرت‌المثل عمل عامل را بدهد». بنابراین، جعاله از امور جایز بوده، به اقتضای جواز، هریک از جاعل و عامل، خواه قبل از شروع به عمل یا بعد از آن، می‌توانند آن را بهم زنند. (عبده، ع.م، ج ۲، ۱۳۹۸: ۳۲۲) این جواز، حقی و از سوی طرفین قابل اسقاط است.

همچنین، به موجب ماده ۴۴ ق.م، اگر مالک برای حق انتفاع مدتی معین ننموده باشد، حبس مطلق بوده و در فرض عدم رجوع مالک در زمان حیات، تا فوت مالک دوام خواهد داشت.

در قرارداد حق انتفاع، معین بودن مدت انتفاع از حق شرط نیست، بلکه مالک می‌تواند به طور مطلق و بدون ذکر مدت، انتفاع از مال خود را به دیگری واگذار کند. در این صورت، مالک می‌تواند هرگاه بخواهد، رجوع کند و در هر حال، با فوت مالک، حق انتفاع از بین می‌رود. (کاتوزیان، ۱۳۸۱: ۲۰۹) حبس مطلق عقدی است جایز و با مرگ و حجر مالک و منتفع منحل می‌شود. هرچند بر اساس قول مخالف، عقد مزبور، مادام که مالک زنده است، لازم می‌باشد و به فوت او عقد منحل می‌شود و در صورتی که در عقد حق انتفاع مدت گذارده شود، آن عقد لازم

جاعل ندارد و به عنوان رکن در جعاله، تلقی نمی‌شود؛ این فقیهان، عقدی دانستن جعاله را مستلزم نادیده گرفتن قواعد عمومی عقود می‌دانند. در مقابل معدودی از فقیهان نیز نظریات دیگری همچون: تسبیب، برزخ بین عقد و ایقاع، اقتضایی بودن جعاله را مطرح کرده اند و معتقدند که جعاله به طور مطلق نه عقد است و نه ایقاع. (ر.ک: احمدی، امینی، و آیتی، ۱۳۹۶)

۱- شعبه ۱۹ دیوان عالی کشور، طی دادنامه قطعی صادره به شماره و تاریخ ۹۳۰۹۹۸۲۶۱۱۹۰۱۶۰۵ - ۳۰، ۰۴، ۱۳۹۵، رأی

صادر از شعبه ۱۹ دادگاه عمومی خانواده کرج به شماره و تاریخ ۱۳۹۴۰۹۹۷۲۶۱۱۹۰۱۶۱۹ - ۰۲، ۱۰، ۱۳۹۴ را تأیید نموده است. ۲- شعبه ۴۱ دیوان عالی کشور، طی دادنامه قطعی صادره به شماره و تاریخ ۹۳۰۹۹۷۰۹۲۵۶۰۰۲۴۰ - ۲۷، ۱۰، ۱۳۹۳، رأی صادره از شعبه اول حقوقی شورای حل اختلاف (ویژه خانواده) به شماره و تاریخ ۹۳۰۹۹۷۷۶۷۱۰۱۰۰۲۲۲ - ۳۰، ۰۴، ۱۳۹۳ را تأیید نموده است.

از دیگر مصادیق رجوع حقی، می‌توان به موضوع رجوع از دعوا اشاره نمود. رجوع از دعوا از طریق استرداد دادخواست یا دعوا متصور است. ماده ۱۰۷ قانون آیین دادرسی مدنی، بصراحت حق استرداد دادخواست یا دعوا را برای خواهان برسمیت شناخته است. «اقامه دعوا» ایقاع و رجوع از آن حق است و قابل اسقاط و اگر راه دیگری برای احقاق حق نباشد، موضوع حق به حق طبیعی تبدیل می‌شود. در فرهنگ اصطلاحات حقوقی فرانسه، در مقام تشریح مفهوم واژه «Retractation»، به موضوع اصل ممنوعیت «رجوع» مقام قضایی از رأی، اشاره شده است. (Dictionnaire juridique, 1403)

۵,۲,۴,۲ رجوع حکمی

از نظر تجزیه و تحلیل حقوقی، در طلاق رجعی؛ موضوع مادتين ۱۱۴۳ و ۱۱۴۴ ق.م، هنگام رجوع، مرد به زن و بتبع، به نکاح سابق رجوع می‌کند. (فاضلی-مهرآبادی، ۱۳۸۹) رجوع مرد به زن، به جهت ارتباط با نظم عمومی و مصلحت جمعی، حکم و لذا غیرقابل اسقاط و نقل و انتقال است. (محمدی، ظهوری، و فرزنانگان، ۱۳۹۸)

۶ رجوع در حقوق فرانسه

۶,۱ متارکه زوجین

متارکه قراردادی است جایز تشریفاتی میان زوجین که سازش را می‌توان به رجوع از آن تعبیر نمود. جدایی جسمی، وضعیت زن و شوهری است که با حکم دادگاه از زندگی با هم خلاص شده‌اند. نهاد متارکه تحت تسلط این ایده بوده که متارکه بدون

زوجه علی‌الأصول می‌تواند به مهریه رجوع کند. (میرشکاری، و آزادبخت، ۱۴۰۰) موضوع قابلیت اسقاط حق رجوع از بذل مهریه در این فرض، قابل طرح است. از نگاه برخی، چون مباحث مربوط به طلاق و رجوع ارتباط نزدیکی به نظم عمومی و اخلاق حسنه دارد، احکام راجع به آن نیز چهره استثنایی به خود گرفته و از جمله این احکام، حکم رجوع زن به فدیة در طلاق خلع و مبارات است (فاضلی‌مهرآبادی، ۱۳۸۹) حال آن‌که دیدگاه دیگر، نظر بر ماهیت حقی رجوع دارد، حقی که قائم به شخص و غیر قابل نقل و انتقال است. (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶: ۳۳) در این خصوص، آرای صادره از شعب ۱۲ و ۴۵ دادگاه تجدیدنظر استان تهران، قابل استناد است. (نک: Ara.jri.ac.ir) بنظر می‌رسد؛ به اقتضای حفظ نظام خانواده و مصلحت عمومی مبتنی بر آن، باید همونا با نظر کسانی بود که رجوع را «حکم» و غیرقابل اسقاط می‌دانند.

۵,۲,۴ رجوع در اعمال حقوقی ایقاعی

۵,۲,۴,۱ رجوع حقی

مصادق بارز رجوع از اعمال حقوقی ایقاعی، رجوع از اذنیات است. اِذْن‌دهنده می‌تواند هر زمان از اِذْن خود رجوع نماید. قانون مدنی ایران در موارد متعددی؛ نظیر مواد ۱۰۸، ۵۷۸ و ۶۴۷؛ به ترتیب، موضوع رجوع شخص از اذن محض، رجوع شریک از اذن خود نسبت به اداره شرکت و رجوع معیر از اذن خود در رهن مستعار در ضمن عقد خاص، به قابلیت رجوع از اِذْن تصریح نموده است. رجوع در مصادیق مذکور، حقی است قابل اسقاط، اما غیر قابل نقل و انتقال.^۳

۱- شعبه ۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران به موجب دادنامه قطعی صادره به شماره و تاریخ ۱۳۹۰۹۹۸۲۶۴۰۶۰۱۰۹۷-۹۳۰۹۹۸۲۶۴۰۶۰۱۰۹۷، ۲۶، ۰۳، ۱۳۹۴، رأی صادره از شعبه ۶ دادگاه خانواده شهریار به شماره و تاریخ ۱۳۹۰۱۹۰۱-۶۰۱۹۰۱، ۰۸، ۱۳۹۲، دایر بر اثبات رجوع زوجه به مابذل (مهریه) را نقض و صرفنظر از ماهیت حقی رجوع در فرض پرونده، به جهت اسقاط حق موصوف از سوی زوجه به موجب شرط ضمن عقد نکاح، حکم به رد دعوی تجدیدنظرخوانده صادر نموده است.

۲- شعبه ۴۵ دادگاه تجدیدنظر استان تهران به موجب دادنامه قطعی صادره به شماره و تاریخ

۳- همان‌طور که گفته شد، گاه اِذْن و رجوع از آن از قواعد مربوط به نظم عمومی بوده، حکم محسوب می‌شود.

۴- شعبه ۴۵ دادگاه تجدیدنظر استان تهران به موجب دادنامه قطعی صادره به شماره و تاریخ

است. (ماده ۲۱۴ قانون مدنی و ۸۶۴ قانون آیین دادرسی فرانسه) دکترین حقوقی نیز، قصور یکی از زوجین در تکلیف معاضدت را «توهین» و آن را از موجبات طلاق تلقی نموده است. (Jacqueline, 1985)

در حقوق فرانسه، نهاد «متارکه» مبتنی بر ایده بقای آثار ازدواج با وصف سست شدن آن می‌باشد. (Masson and Rentney, 1997) افتراق جسمانی نوعی جدایی بین زوجین است، بدون این‌که از هم طلاق بگیرند و این امر ناشی از حکم دادگاه می‌باشد. کاربونه در توضیح این اصطلاح می‌گوید: افتراق جسمانی نوعی سست شدن رابطه زناشویی است که از یک حکم قضایی ناشی می‌شود. حکم مزبور زوجین را از تکلیف زندگی مشترک با یکدیگر معاف می‌کند. (Jacqueline, 1985)

افتراق عملی نیز نوعی جدایی میان زوجین بدون طلاق و حکم دادگاه می‌باشد که در آن تعهد به انفاق و معاضدت بر عهده زوجین باقی می‌ماند. (Georges and Georges, 1987)

قطع متارکه و اقدام هر یک از زوجین به سازش و شروع دوباره زندگی مشترک را می‌توان به نهاد فقهی حقوقی «رجوع» زوج در طلاق رجعی؛ موضوع ماده ۱۱۴۸ قانون مدنی ایران شبیه دانسته، بر جواز حکمی رجوع قایل بود. چنان‌چه متارکه زوجین منتهی به طلاق شود، در صورت وحدت اقامتگاه، قانون مقرر کانون خانواده (اقامتگاه مشترک) و در غیر این صورت، قانون مقرر دادگاه (قانون فرانسه) بر طلاق و آثار آن؛ شامل عده، نفقه و نام خانوادگی حاکم خواهد بود. (Mayer and Montchrestien, 1998) و (الماسی، ۱۳۸۰)

۶،۲ وصیت

در قانون مدنی فرانسه، وصیت در هر دو نوع عهدی و تملیکی (حسن‌زاده، ۱۴۰۰) به عنوان یک عمل

قطع آثار ازدواج، آن را سست می‌کند. نویسندگان قانون مدنی فرانسه، متارکه را به عنوان «طلاق مذهبی» تلقی نموده‌اند. زن و شوهر متارکه‌کننده همیشه می‌توانند به جدایی پایان دهند. با سازش مجدد، همه آثار متارکه خاتمه می‌یابد، جز یک مورد؛ جدایی اموال باقی می‌ماند، مگر این‌که زوجین برای بازگشت به رژیم مالی زناشویی سابق خود تمایل نشان دهند. بنابراین، آن‌ها رژیم زناشویی خود را دوباره شروع می‌کنند، بدون آن‌که اختیار داشته باشند هیچ تغییری در آن ایجاد نمایند و به انتشار برخی موارد ملزم هستند. با گذشت سه سال از آغاز متارکه، قانون مدنی اجازه می‌دهد که با یک تشریفات ساده، متارکه به طلاق تبدیل شود. البته، موضوع همیشه عبارت است از متارکه از طریق تصمیم یک دادگاه و نه برخلاف باور عمومی، یک جدایی ساده عملی که ما آن را تکرار کنیم و هیچ اثر حقوقی نداشته باشد. (یوشانلویی، برزگر و فارسی، ۱۳۹۶: ۹۶ و ۹۴)

مطابق ماده ۲۲۳ قانون مدنی فرانسه، یکی از آثار زوجیت، الزام هر یک از زوجین به تأمین هزینه‌های زندگی مشترک می‌باشد. زوال زوجیت تنها به واسطه طلاق، نه افتراق جسمانی و عملی، مسقط تعهد زوجین به انفاق یکدیگر است. بنابراین، تعهد یاد شده پس از افتراق جسمانی و عملی زوجین به اعتبار خود باقی است. این تعهد در فرض فوت هریک از زوجین، تا یک سال پس از فوت به عهده زوج بازمانده می‌باشد. (ماده ۲۷۰ قانون مدنی فرانسه)

تعهد انفاق در حقوق ایران و فرانسه از خصیصه نظم عمومی برخوردار و مقررات مربوط به آن جزئ قواعد آمره می‌باشد. لذا اسقاط نفقه آینده از سوی ذیحق معتبر نمی‌باشد. (Masson and Rentney, 1997)

قانون فرانسه، همانند قانون ایران، الزام به پرداخت و طلاق را به عنوان ضمانت اجرای مدنی و حبس را به عنوان ضمانت اجرای کیفری ترک انفاق (تأمین هزینه‌های زندگی مشترک) پیش‌بینی نموده

لحاظ شده است. (اسدی‌نژاد، واحدی‌زاده، و صالحی-فر، ۱۴۰۳)

در خصوص قابلیت اسقاط «رجوع» در اعمال حقوقی احصایی، قانون مدنی فرانسه ساکت است. اما بر طبق قواعد عمومی قراردادهای، از جمله ماده ۱۱۰۲ ق.ج.م.ف. (۲۰۱۶ م)، که مقرر می‌دارد: «... آزادی قراردادی اجازه نقض قواعد مربوط به نظم عمومی را نمی‌دهد.»^۶ (پاکباز، ۱۴۰۰، ۷۴)، می‌توان بر آن بود که چنانچه موضوع رجوع، امری مربوط به نظم عمومی باشد، «رجوع» از قواعد آمره و به عبارتی «حکم» خواهد بود. در سایر موارد، انصراف، «حق» و در نتیجه قابل اسقاط محسوب می‌شود. حقوقی؛ همچون رجوع شرکا از تقسیم مال مشاع قبل از انحلال عقد شرکت؛ موضوع ماده ۲ - ۱۸۷۲ همان قانون از این قبیل است. (کشاورزی، ۱۳۹۶: ۱۲۲) در خصوص ایقاع «وصیت» مداخله حاکمیت در اختیارات موصی؛ در جهت حفظ منافع اشخاص و رعایت امنیت اجتماعی بوده، مواردی؛ همچون محرومیت از آثار حقوقی وصیت در فرض ارتکاب جرم از سوی موصی‌له را شامل می‌شود. (حسن‌زاده، ۱۴۰۰) بنابراین، جواز رجوع از وصیت، واجد ماهیت حکمی و غیرقابل اسقاط است.

۷ نتیجه

رجوع، عملی است انشایی یکجانبه (ایقاع) که منابع حقوقی در خصوص ماهیت حقی یا حکمی آن و بتبع، در مواردی متعدد؛ همچون مباشرت منشی و نیز قابلیت اسقاط و در نتیجه آمره بودن یا نبودن، دچار اختلافند. منشأ این اختلاف، تفاوت در استنباطی است که از دو مفهوم «حق» و «حکم» وجود دارد. شناخت حاصل از «حکم»، حاکی از آن

ایقاعی^۱ (Rene, 1950, 556)، صرفاً از روز فوت مؤثر بوده و همواره قابل رجوع^۲ است^۳ (ماده ۸۹۵ ق.ق.م.ف.). رجوع از یک وصیت می‌تواند توسط یک وصیت بعدی و یا به واسطه یک عمل حقوقی منعقد شده در دفتر اسناد رسمی صورت پذیرد. در صورت تعدد وصیت، این‌گونه فرض می‌شود که وصیت‌نامه دوم، اولی را فسخ می‌کند، مشروط بر این‌که میان آن‌ها شروط متناقض وجود داشته باشد. تخریب فیزیکی وصیت‌نامه توسط موصی، همچنین انتقال ارادی موصی‌به، رجوع محسوب می‌شود.^۴

در فرض انشای دو وصیت از سوی موصی و عدم صراحت وصیت دوم در لغو وصیت مقدم، دادگاه باید به اراده باطنی موصی توجه داشته، با توسل به تفسیر قضایی، آن را کشف نماید. چنانچه دو تفسیر از وصیت دوم قابل ارائه باشد؛ بدین نحو که وصیت نخست بر اساس تفسیر نخست، لغو شود و از تفسیر دوم، بقای اعتبار آن استنباط شود، تفسیر اخیر معتبر خواهد بود. (and Morin, 2017) (Ludovic Niel)

۶،۳ وعده یکجانبه

وعده یکجانبه؛ موضوع ماده ۱۱۲۴ ق.ج.م.ف. (۲۰۱۶)، قراردادی است که به موجب آن، متعهد به ذینفع، حق انعقاد قراردادی را که عناصر اساسی آن قبلاً تعیین شده و برای تشکیل آن، فقط اراده ذینفع لازم است، اعطا می‌کند. رجوع^۵ از وعده در طول زمان مقرر جهت تصمیم‌گیری ذینفع، مانع از تشکیل قرارداد مورد وعده نمی‌شود. بر این اساس، قرارداد وعده یکجانبه، از سوی متعهد، جایز و قابل رجوع می‌باشد (پاکباز، ۱۴۰۰: ۱۱۹)، صرف‌نظر از آن‌که در برخی آثار، این عمل حقوقی، واجد ماهیت قراردادی

⁵ - Revocation

⁶ - ... Article 1102: La liberte contractuelle ne permet pas de deroger aux regles qui interessent l'ordre public.

¹ - Actes unilateraux

² - Revocable

³ - Il ne produit ses effets qu'au jour du deses, et il est toujours revocable.

⁴ - Article 1035: les testaments ne pourront etre revoques, en tout ou en partie, que par un testament posterieur ou par un acte devant notaires portant declaration du changement de volonte.

رجوع» را با اتکا به اصل حاکمیت اراده اسقاط نمود. در مقابل، چنانچه «رجوع» امری باشد، صرفاً مربوط به روابط خصوصی و حاکمیت اراده شخص، «حق» و از قواعد تکمیلی تلقی خواهد شد.

در قوانین موضوعه معیار صریحی برای تمایز حق اسقاط‌پذیر از حق اسقاط‌ناپذیر به چشم نمی‌خورد، لکن، به اعتبار انواع حق در دانش فلسفه حق، از استقرا در مواد قانون مدنی راجع به «رجوع»، می‌توان گرایش قانون مدنی به قابلیت اسقاط حق مثبت یا حق بر شخص را استنباط نمود. بنابراین، حقوق مثبت، «حق» و حقوق بر نوع (منفی)، «حکم» تلقی می‌شوند.

در نظام حقوقی ایران، در باب لغو آثار حقوقی قرارداد، پس از انعقاد و از زمان اعلام اراده، الفاظ «فسخ» و «رجوع» استعمال شده است. در حقوق فرانسه، در خصوص تأسیس حقوقی «فسخ» و «رجوع» متعددی استعمال شده است و قانون‌گذار، میان فسخ نسبت به گذشته «Resolution» و فسخ نسبت به آینده «Resiliation»، قایل به تمایز شده است. همچنین، در قانون مدنی فرانسه، کلمه «Revocation» در دو معنی رجوع و فسخ استعمال شده است که در تقریب به حقوق ایران، کاربرد آن در اعمال حقوقی؛ نظیر اعمال حقوقی یکجانبه و وصیت در معنی «رجوع» تلقی می‌شود. همچنین، «Retractation» در تأسیس حقوقی رجوع از ایجاب بکار رفته است که هریک به تناسب طبیعت موضوع خود و ارتباط با «نظم عمومی»، وصف حکمی یا حقی دارد.

است که «رجوع»، حکم وضعی ترخیصی غیرقابل اسقاط و قائم به شخص متعاقد یا موقع است؛ مانند جواز رجوع در طلاق رجعی و شناخت حاصل از «حق»، حاکی از آن است که «رجوع» از احکام وضعی ترخیصی قابل اسقاط و دارای ماهیت اعتباری می‌باشد که از سوی شارع یا عقلاً اعتبار شده است؛ مانند جواز رجوع در عقد شرکت.

به لحاظ فقهی، بر اساس تعریف ارائه شده از «حق» و «حکم»، در خصوص جامعیت هر یک از آن دو نسبت به دیگری اختلاف است، لکن، از مجموع داده‌های ارائه شده می‌توان نتیجه گرفت که رابطه منطقی حق و حکم با یکدیگر، عموم و خصوص مطلق است؛ هر حقی حکمی است از نوع وضعی ترخیصی قابل اسقاط، اما هر حکمی حق نیست.

همان‌گونه که در بحث از مصادیق زمینه‌های قراردادی و ایقاعی «رجوع» آمد، ماهیت «رجوع» از حیث حق یا حکم بودن در مصداق‌های گوناگون با توجه به هدف قانون‌گذار از وضع قوانین و احکام رجوع در آن باب، نسبی و متفاوت بوده و از این حیث، «رجوع» مشترک لفظی است. با این قید که مسأله تمایز بین ماهیت حکمی و حقی رجوع و تفاوت آن با فسخ، واجد جنبه ماهوی می‌باشد و موقعیت الفاظ تا حد دلالت بر معنا معتبر است، می‌توان گفت؛ هرگاه جواز رجوع، غیرقابل اسقاط باشد، رجوع «حکم» و الا «حق» (از نوع حکم وضعی ترخیصی قابل اسقاط) و دارای اشتراک معنوی با «فسخ» خواهد بود. چنانچه رجوع امری مرتبط با نظم عمومی باشد، «حکم» و از قواعد آمره خواهد بود. به عبارتی، در رجوع حکمی، نمی‌توان «جواز

منابع

- Almasi, Nejad Ali, (1999), Conflict of national laws about the marriage. (In Persian)
- Ara.jri.ac. ir. (In Persian)
- Asadi Nezhad., M & Vahedi Zadeh, J. (2024). Unilateral promise in the scope of Iranian Jurisprudence and law and the principles of European contract law, Journal of Comparative law research paper, period 8, No 2.) doi: 10.22080/lps.2022.24573.1435(In Persian)
- Bahr Al- oloum, M, (1983). Balaghat Al-faghih, First volume, Tehran: Mans-hourat Maktabat Al- sadegh(P), PP: 16, 17, 19 & 21. (In Arabic)
- Boyer.Louis. (1993) contrats et conventions, Rep, civ. Paris. Dalloz. (In French)
6. Dictionnaire juridique de serge braudo, (In French)
- Ebne Manzoor, (1944). Lesan Al- arab, 12 volume, Publication of Dar Sadere Beiroot. (In Arabic)
- Ebne Rajab, Abd -Alrahman. (1419), Gha-vaed, Dare Ebne Afan, Saudi Arabia. (In Arabic)
- Emami, H. (2009). Civil Law, Fifth volume:13 th edition, Tehran, Eslamieh publication, p: 88. (In Persian)
- Emami, H, (2019), Civil Law, The 6- volume course of the book, Esfahan, Center of Ghaemieh computer research, tebyan library net, P: 172, (Access in 01, 07, 2021). (In Arabic)
- Esfahani, R. (2013). Simple substances in words of Qur'an, publication of Mortezaavieh school to revive, Tehran, effects of Jafary. (In Persian)
- Esfahani, M.H, (1942). Thesis in research about Al-hagh and Al-hokm, Qom, Anvar Al- Mahdi, P: 21. (In Arabic)
- Eshia.ir/fehhh/arshive/text/shab-zendehdar/osool/99 (In Persian)
- Fasihi Zadeh, A, (2008), Permission And It's Effects, Qom, Tebyan Cultural and Information Association, Tebyan library Net (Access in 10, 07, 2019) (In Persian)
- Fazeli Mehrabadi, A. (2010). Jurisprudential and legal Probing in about revocation and referral in legal acts, thesis of M.A, Tehran, Allameh tabatabaei university. (In Persian)
- Frooghi, A. (2012). The effects and characteristics of Right in Shia jurisprudence and civil law, no 1. Pp: 1- 14, (In Persian)
- Georges, Hubrecht & Georges, Vermell (1987), Droit civil, fourth edition. (In French)
- J.Masson and S.M.C Rentney (1997), principle of family law, Sweden, Sweet and maxwell, sixth edition. (In French)

- Jafary langroudy, M. (1999), Mabsoot in legal terminology, third volume, Tehran, library of gang e danesh, p: 1669. (In Persian)
- Jafary langroudy, M. (2007), Public dictionary of law, Alfaregh, third volume, second edition, Tehran, Publication of Ganj e danesh, Pp: 32- 33. (In Persian)
- Javadi Amoli, A., (2010), Tasnim, volume 17, Qom, publication: Esra. (In Persian)
- Jacqueline, Carbonnier & Rubellin Devichi. (1985). (In French)
- Pitter, J., (2013). The Philosophy of rights translated by Moshtagh Zargoosh & Mojtaba Hemmati, first volume, Tehran, Mizan publication, p: 42. (In Persian)
- Hasan zadeh, S. (2023), Legal probing the testament in Iran and French law by focus in rate of government's interference, The first of international conference in international law, law, politic science and human science, code of article: llphconf 01_051. (In Persian)
- Heidari. H, Hajati, M. (2011), The alimony of woman in Iran, French and Sweden law, The journal of phsychology and cultural of woman, No 7. (In Persian)
- Hoseni- Shahroodi, A, (1988). Mohazerat tei Feghh Al- gafari, Almakasebat Almoharrameh: (quoted) from the Taghrirat Abhas Abei Al- Ghasem Mousavi Khoei, Qom, Beirroot, Dar Al- ketab Al-Eslami, 2 voloume, Pp: 20- 21 & 30. (In Arabic)
- Kenner, M. (1965), Le droit simple et complet, cinquieme edition. Paris, Publisher: Librairie generale de droit et de jurisprudence, edition 4. (In French)
- Khosravi, H., Haji azizi, B. & Niazi, GH. (2016), The nature of revocation and it's difference from similar meanings, journal of studies of jurisprudence and Islamic legal, no 15, Pp: 147- 174. (In Persian)
- Katozian, N. (1992), Civil law, Family, 2 volumes, first volume, third edition, Tehran, sahami Enteshar publication, (In Persian)
- Katozian, N. (1995), introduction of law and study in legal system of Iran, nineteenth volume, Tehran, sahami Enteshar publication, (In Persian)
- Katozian, N. (1998), Philosophy of law: definition and nature of right, first volume Tehran, sahami Enteshar publication, (In Persian) (In Persian)
- Katozian, N, (2002), primary pried of properties and ownership, Tehran, Mizan publication, p: 209. (In Persian)
- Katozian, N, Legal acts (contracts and unilateral act), fifth edition, Tehran, sahami Enteshar publication, (In Persian)
- Karimi, A., Shabani kandsari, H., & Eskandari, H, (2016). Deliberation in separation in ownership, right and commandment in jurisprudence,

- Tehran, journal of studies to jurisprudence and Islamic law, year 8, no 15, Pp: 247- 274. (In Persian)
- Keshavarzi, M, (2017). Similarities and differences between civil code of Iran and Farance, First edition, Tehran, Majd publication, Pp: 104, 106, 111, 117, 146, 122, 151, 154, 157, 167 & 172. (In Persian)
- Khomeini, R, (1987). Book of sale, first volume, Qom: Esmaeilian, Pp: 21- 26. (In Persian)
- Khoei, A, (1933). Ajvad Al- Taghrirat, 2 volume, Qom, Mostafavi publication, p: 383. (In Arabic)
- Mohaghegh Damad, M, (2010), Principles of jurisprudence (civil part), 27th edition, Center of eslamic science publication. (In Persian)
- Mesbah. M, (1998). rights and politic in Qur'an, wrote by Mohammad Mehrabi, Qom: Educational and research Association Emam Khomeini. PP: 25- 27. (In Persian)
- Mostafavi, K, (2009), nature of commandment, journal of studies of private law, year 39, no 1, PP: 289- 310. (In Persian)
- Mohammad abou Al- Sooud, R & Zahran, H.M.M, (1998). Bases of Law, Eskandarieh, Dar o Al- matbooat Al- Jameeah, p: 182. (In Arabic)
- Marouf Al- Hosseni, H, (1919). Nazariat Al- Aghd fei Feghh Al-Jafary, Beiroot, Manshourat Maktabat Al- Hashem, Pp: 34- 37. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, N, (1998). Anvar Al- feghaheh, 6 volume, Qom, School of Emam Ali (P), P: 143. (In Arabic)
- Mayer, P. (1998) Droit international prive, 6 ed, Montchrestien, (In French)
- Milani, M.H, Mohazerat fei Feghh Al- Ema- mieh, Book of sale, Ferdoosi University, Pp: 3 & 25. (In Arabic)
- Mirzaye Ghomi, Ab- Alghasem, (1992). Jame Al- shetat fei ojvabehe Al- So- alat, Corrector: Morteza Razavi, 4 volume, fourth edition, Qom, publishing by Jame Al-shetat cultural and information institute., Pp: 151 & 169. (In Arabic)
- Majlis.ic.ir. (In Persian)
- Naeini, M.H, (1993). Manyat- Altaleb, Mak- tab Al- Mohammadieh, Tehran, First edition, 3, p: 286. (In Arabic)
- Najafi Khansary, M. (1998). Javaher- Al kalam, Dar Al- Toras -Alarabi, Bei- root, 7 edition. (In Arabic)
- Najafi Khansary, M, (2000). Manyat Al- Taleb fei Sharh Al- Makaseb, 2 vol- ume, P: 106. (In Arabic)
- Mirshekari, M., & Azad Bakht, sh. (2021). Legal Analysis Of different forms of giving dowry with emphasis on the means of interpreting the will of the parties, Tehran, Journal of two scientific quarterly journals of jurisprudence and family law, 26, number 75, Pp 5 - 27. (In Persian)

- Pakbaz, S. (2023), comment on the French`s civil law, First edition, Tehran, Mizan Publication, Pp: 101, 103 & 119. (In Persian)
- Paul- ludovic Niel, Marcie Morin (2017). la retractation de la revocation testamentaire, (In French)
- Pilvar, R. (2013), Philosophy of property right, second volume, Tehran, sahami Enteshar publication, p: 92. (In Persian)
- Sadr, M.B. (1978). Al-halghat Al- sanieh, Beiroot, Dar Al-ketab Al-Lobnani, Pp: 15- 16. (In Arabic)
- Tabatabaei Hakim, M, (2017). Nahj Al-feghaheh, Theory of contract, Qom, Dar Al- helal, Pp: 12 & 18. (In Arabic)
- Taghizadeh, a., & Yavari, S. (2020). Comparative study in Revocation of Donation at Iran law and Civil law of European Union (DSFR), Journal of probing the private law, Year 8, No 31, Pp: 9 – 35. (In Persian)
- Tabatabaei Yazdi, M.K, (1993). Takmelat Al-Orvato Al- vosgha, 2 volume, Qom, Davari publication, Pp: 173- 174. (In Arabic)
- Tohidi, M.A, (1991). Mesbah Al-feghaheh fei Al- Moamelat, part 2, (quoted) from the Taghrirat Abei Al- Ghasem Mousavi Khoei, Qom, Beiroot, Dar Al- ketab Al-Eslami, second edition, Pp: 20, 21 & 30. (In Arabic)
- Toosi, m., (1986). Tahzib Al- ahkam, correction by M.KH, H.: Tehran, Dar o Al- kotobe Al- Eslamieh. (In Arabic)